

УДК 254.4:342.5(477)»192»

В. П. Овчаренко

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ РЕЛІГІЙНОЇ ОСВІТИ ТА КАТЕХІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ В 1920-х РОКАХ

В статті проаналізовані особливості державно-правової політики більшовицького режиму в Україні щодо релігійної освіти та катехізації. Охарактеризовані основні правові акти, а також на основі опублікованих досліджень і архівних матеріалів показано розвиток релігійної освіти в 1920-х роках.

Ключові слова: релігійна освіта, катехізація, пастырські курси, біблійні курси і конфірмація.

В статье проанализированы особенности государственной-правовой политики большевизского режима в Украине в отношении религиозного образования и катехизации. Охарактеризованы основные правовые акты, а также на основе опубликованных исследований и архивных данных показано развитие религиозного образования в 1920-е годы.

Ключевые слова: религиозное образование, катехизация, пастырские курсы, библейские курсы, конфирмация.

The article analyzes the characteristics of state-legal policy of Bolshevik regime in Ukraine in regard to religious education and catechesis. The main legal acts are characterized; also the development of religious education in the 1920s is shown on the basis of published studies and archival data.

Key words: religious education, catechesis, pastoral courses, Bible courses, confirmation.

Постановка проблеми. Наявність в сучасній Україні дискусії щодо повернення до християнських моральних норм у вихованні, спроби практичного впровадження в навчально-виховний процес курсів з основ релігієзнавства та християнської етики роблять дослідження істо-

ричного розвитку релігійної освіти та початкового релігійного навчання віруючих (катехізацію) безперечно, важливою і актуальною.

Аналіз актуальних досліджень. Важливість обраної наукової проблеми зробила її предметом розгляду багатьох сучасних істориків-

релігієзнавців, насамперед в контексті дослідження державно-релігійних стосунків у 1920-х роках. Це наукові розвідки А.М. Киридон, В.О. Пашенка, О.М. Ігнатуші, В.І. Силантьєва, Г.В. Лаврик, Р.А. Сітарчука та інших. В 1997 році з'явилась перша спільна комплексна наукова розробка науковців Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка «Релігійна освіта в Україні (перша половина ХХ ст.)» [1]. Проте у відповідному розділі, що є хронологічно дотичним до нашого дослідження, його автор Г. Славута переважно зосереджується на запровадженні антирелігійного виховання в державних навчальних закладах. Серед сучасних дослідників слід виділити О. В. Вітринську, яка ґрунтовно розробила певні напрямки духовної освіти у 1920-х роках [2, 3].

Мета статті полягає в дослідженні процесу реалізації прав громадян-віруючих України та отримання релігійної освіти та набуття базових основ християнського віровчення в період становлення радянської державності в Україні. Хронологічні межі обумовлюються початком реального впровадження радянських політико-правових норм в галузі освіти і завершуються суттєвими змінами державної релігійної політики, направленими на адміністративно-силове припинення діяльності всіх релігійних інституцій, а особливо духовних навчальних закладів.

Виклад основного матеріалу. В широкому розумінні релігійна освіта традиційно поділяється на два основних напрямки: це професійна духовна освіта та релігійна просвіта або катехизація через початкове опанування основами віровчення з наступним удосконаленням. Визначальним чинником радянської релігійної політики в Україні було звернення до дореволюційного минулого діючих релігійних конфесій. В залежності від їх стосунків з попередніми політичними режимами вибудовувалась і політико-правова складова щодо релігійної освіти та релігійного виховання. В перші роки радянської влади в цьому відношенні найбільше страждало православ'я.

Статус державної релігії надавав РПЦ можливість інтегруватися в усі типи навчальних закладів. Основними ланками церковно-православної освіти вважалися духовні школи, які готували церковних педагогів (у широкому розумінні), та початкові церковні школи, в яких навчалася значна частина населення України [1, с. 7]. Проведений нами аналіз витрат із державної казни на підтримку церковно-парафіяльних шкіл, за даними на 1913-1914 фінансовий рік, показує їх досить значну питому вагу — 18,5% [4, с. 74]. Проте це було недостатнім для їх нор-

мального функціонування. Як справедливо відзначав дослідник С. Гладкий, для створення і підтримання у діючому стані церковно-парафіяльної школи священник повинен був докласти чимало зусиль. Практично весь фінансовий тягар перекладався на парафіян [1, с. 22-23], що викликало в них певну протидію. Безумовно, все це мало в майбутньому негативні наслідки для початкового релігійного навчання.

Досить розвинутою в передреволюційній Україні була й система духовних навчальних закладів. Діяли Київська духовна академія, 1 пастирсько-місіонерська семінарія, 9 духовних семінарій, 1 пастирське училище і 29 духовних училищ. З них на території Харківської єпархії — одна духовна семінарія, Харківське, Сумське, Куп'янське духовні училища [1, с. 8]. Але їх доля після приходу до влади більшовиків була складною. Намагання зберегти існуючий статус в «Постанові Священного собору Православної Російської Церкви про правове положення» від 2 грудня 1917 р. [5, с. 15] і пряме звернення Патріарха Тихона і Священного Синоду до православної громадськості 28 лютого 1918 року [6, с. 203-204] фактично не дали бажаних результатів.

З початку 1919 року в Україну переноситься скалькована у Радянській Росії модель правового забезпечення реалізації принципів свободи совісті та діяльності релігійних організацій. Основоположним документом стає опублікований 22 січня 1919 року Декрет тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». На виконання положень Декрету 4 лютого 1919 року Наркомат освіти приймає постанову «Про релігійні обряди і викладання Закону Божого» в радянській українській школі. 15 лютого 1919 року була опублікована наступна постанова «Про духовні училища і семінарії». Зміст постанов повністю руйнував всю існуючу систему початкового релігійного навчання та духовної освіти. Через виключення відповідних дисциплін з навчальних планів та перетворення духовних навчальних закладів у школи загальноосвітнього характеру. Оперативно постанови були продубльовані розпорядженням Наркому освіти В. Затонського [7, арк. 11, 34]. 3 квітня 1919 року колегією єдиної трудової школи при наркоматі освіти РСФРР було встановлено віковий ценз — 18 років як головна умова для отримання релігійної освіти, він поширювався на всі радянські республіки [8, с. 13].

Процес практичної реалізації цих положень проходив протягом 1919-1921 років. І як відзначає Г. Славута, протягом 1921 року всі приміщення духовних навчальних закладів були

взяті на облік земельними, житловими та відділами освіти і передавались по ордерам різним установам, переважно військовим, а пізніше деякі з цих будинків перепрофільовувались у дитячі будинки [1, с. 44]. Хоча це формально суперечило «Інструкції Народного комісаріату юстиції про застосування законоположень про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 10 листопада 1920 року. Її шостий розділ «Про викладання релігійних віровчень» допускав існування спеціальних богословських навчальних закладів [9, с. 10].

Проте політико-ідеологічна складова державної релігійної політики початку 1920-х орієнтувалась на швидке подолання релігійного впливу в радянському суспільстві. Зокрема, відповідальний працівник ліквідаційного відділу російського НКЮ і, за сумісництвом, головний редактор «позапартійного антирелігійного журналу «Атеїст»» І.А. Шпіцберг в березні 1922 року писав на його сторінках: «Організація цих монархічних церковних шкіл якого б то не було культу є організація нападу на робітничо-селянську революцію. Повна!!! заборона в теперішній час облаштуванню подібних монархічних шкіл є лише самооборона трудящих від напору паразитичних планів».

Одночасно розпочинається цілеспрямована компанія з обмеження доступу та конфіскації релігійної літератури. Покладалося це на органи політ контролю, що діяли при секретно-оперативному управлінні ВНК. Зокрема, з книжкового ринку вилучались «Священна історія Старого і Нового завітів», підручник «Тропа к Православию». В цілому, як відзначав дослідник В. Ченцов, конфісковувалось усе, що не відповідало усталеним ідеологічним постулатам [10, с. 16-17, 20].

Не всі релігійні організації погодились з радянською релігійно-освітньою політикою. В період організаційного становлення УАПЦ 1-й Український православний церковний собор Київщини (22-26 травня 1921 року) прийняв постанову, що передбачала утворення середніх шкіл. Але жорстка реакція влади не дала можливості реалізувати наміри [9, с. 17-18]. Проте УАПЦ вдалося відкрити українські пастирські курси при Вищій православній церковній раді у м. Києві. У 1922 році вони теж припинили свою діяльність. Деяка частина з їх випускників зазнали репресій. Зокрема, О. М. Дзябенко, А. К. Петров, І. Л. Сагайдачний, М. Д. Хоць [11, с. 36, 80, 88, 102]. Поряд з цим при Софіївському великому соборі діяло «Братерство робітників слова» під керівництвом Володимира Чеховського. Основним завданням братерства була

підготовка проповідників та підвищення їхнього духовного рівня [11, с. 102].

На початку 1920-х років найбільш успішно питання духовної освіти розв'язували євангельські християни і баптисти. Як підкреслював доктор історичних наук Р.А. Сітарчук, у цьому велика заслуга належала передусім їх керівникам, особливо голові Всеросійської спілки євангельських християн І.С. Проханову. Завдяки своїй невтомній праці, а також певному лояльному ставленню до нього з боку влади зумів отримати дозволи на відкриття курсів проповідників і пресвітерів у частині регіонів СРСР і, зокрема, в Україні. У 1920 році в Одесі почали працювати курси євангельського студентського гуртка. У цьому році на Сумщині в селі Миколаївка були проведені півторамісячні, а в 1923 році двомісячні курси, очолювані І.В. Картеєм. Їх слухачами стали п'ятдесят осіб. Збільшенню кількості проповідників серед євангельських християн сприяли також короткотермінові курси, що діяли в Катеринославі з 1923 року [12, с. 104].

Подання дозволу на відкриття курсів для протестантів мало свої особливості. Майбутні їх слухачі і викладачі давали підписку, що заняття проводитимуться за дозволеною владою програмою, порушення якої передбачало кримінальну відповідальність. Нагляд за функціонуванням курсів покладался не на все правління церкви, а на окрему особу, котра своєю згоду підтверджувала письмово [12, с. 105].

Зауважимо, що в дореволюційний період сектантські релігійні організації виробили ефективну систему початкового релігійного навчання, пристосовану до умов нелегального та напівлегального існування. Головне місце посідала сім'я, водночас проводилися спеціалізовані молитовні зібрання, діяли різноманітні біблійні гуртки та інше. Розуміючи малу ефективність свого втручання, відповідні владні структури до кінця 1920-х лише спостерігали за цим та фіксували зміни. Зафіксовані в архівних документах спроби деяких місцевих чиновників обмежити доступ дітей і молоді на молитовні збори приводили до скарг керівництву держави.

Починаючи з 1923 року, коли почала впроваджуватись досить досконала система державно-політичного контролю над релігійним середовищем, реалізувати будь-яке організоване навчання проповідників, пресвітерів, керівників хорів стало без дозволу влади практично неможливим. В свою чергу «дозвіл» для влади виступає вагомим інструментом для досягнення певної мети. У 1920-х роках це постійні за-

певняння в лояльності до влади та визнання виконання військового обов'язку зі зброєю.

31 липня 1922 року ліквідаційним відділом НКЮ з відокремлення церкви від держави було поширено циркуляр № 143 «Про закриття хедерів і інших єврейських національних навчальних закладів релігійного тиску». Циркуляр задавав зміст обов'язкових постанов Губвиконкомів, котрі мали провести закриття. Викладачам цих закладів погрозували за невідкорення кримінальною відповідальністю [13, с. 112]. Зауважимо, що організоване навчання (поза межами сім'ї) релігійним вченням, згідно статті 121 кримінального кодексу УСРР, було злочином. Спроби віруючих-євреїв Донецької і Полтавської губерній довести, що вивчається лише давньоєврейська мова, не досягла мети [14, арк. 289]. Як зазначає фаховий дослідник проблеми О.В. Вітринська, починаючи з 1922 року на території УСРР за один рік припинило діяльність 19 хедерів і єшив. Під час закриття організувалися дитячі демонстрації, інсценовані суди над релігією, клерикалами і хедером. Такі політсуди супроводжували закриття усіх 19 юдейських освітніх закладів [3, с. 135].

На середину 1920-х років в найгіршому стані щодо підготовки кадрів священнослужителів опинилося православ'я. Звинувачене в контрреволюційності, воно постійно викликало недовір'я у правлячого режиму. На початку 1921 року органами міліції у священників були відібрані підписки про заборону викладання релігійних віровчень в державних і приватних навчальних закладах [15, арк. 38]. Лише після інспірованого владою розколу РПЦ в ході вилучення церковних цінностей і виокремлення підконтрольного режиму руху обновленців-«живоцерковників» проблема зрушується з місця. Зокрема, на своєму першому з'їзді, що проходив з 5 по 7 лютого 1923 року, обновленці харківської єпархії одразу ж поставили питання про відкриття пастирських курсів. З доповіддю виступав авторитетний священник Серафім Ляде. Констатувалось, що відсутність пастирських курсів є ненормальним явищем. Особи, які висвячуються в священники, приходять до виконання своїх обов'язків недостатньо підготовленими і, крім того, інтелектуальний рівень православного духівництва постійно знижується [16, арк. 51].

Зазначимо, що з'їзд проходив під контролем експерта ліквідаційного відділу з відокремлення церкви від держави Лужина. Тому текст остаточної резолюції був дуже поміркований і, очевидно, раніше узгоджений з владою. З'їзд продемонстрував явний розкол і протистояння серед священників єпархії, і, оскільки подібна ситуація

була в цілому в Україні, то питання відкриття духовних навчальних закладів було відкладене. Й лише після остаточного розмежування в православ'ї і організаційного укріплення обновленців через створення власного Синоду, 22 червня 1925 року НКВС України видає їм дозвіл на відкриття у Києві української богословської школи.

Приміщення школи знаходилося на території зачиненої у 1926 році Києво-Печерської лаври. В 1927/28 навчальному році у школі навчалось на другому курсі 15 студентів і 21 вільнослухач, перший курс не був набраний, але на підготовчому відділенні навчалось 23 слухача. Підготовче відділення мало як однорічний, так і трирічний термін підготовки. Прийом відбувся як за направленням єпархій, так і з вільних осіб з середньою освітою за результатами іспитів. Викладацький склад становив 15 осіб на чолі з ректором Митрополитом Інокентієм Пустинським [17, арк. 40-41].

Системно підійшли до організації духовної освіти у Всеукраїнському союзу баптистів. Скориставшись з ослаблення антирелігійного тиску влади, у травні 1925 року на 4-му з'їзді в Харкові вони створили при управлінні відділи благовістя та підготовки благовісників і регентів. Було отримано дозвіл на відкриття у м. Харкові для підготовки благовісників, але вони не розпочали діяльності, оскільки керівництво українського союзу баптистів розглядало їх як Всесоюзні. Тому підготовка кадрів благовісників розпочалась лише 1 грудня 1927 року, коли у Москві запрацювали Біблійські курси [18, с. 39-41]. Виступ на курси відбувся на основі спеціального опитувального листка. Приймались особи віком від 18 до 35 років, що не мали фізичних вад і не були хворими. В м. Одеса з 20 грудня 1926 року розпочали свою діяльність богословські курси німців-баптистів. Утримувались курси за рахунок пожертвувань. Спочатку приступило до навчання 5 учнів, а в червні 1927 року було прийнято ще 5 учнів при двох викладачах-проповідниках [17, арк. 35].

Діяльність духовних навчальних закладів в республіці змусила владу розробляти нормативно-правову базу їх відкриття та діяльності. Проект «Інструкції наркомату освіти та НКВС «Про порядок відкриття та організації богословських курсів» розроблявся відділом культів НКВС на початку 1928 року. Передбачалась якнайретельніша регламентація їх відкриття та діяльності — місце розташування не нижче окружного центру і постійний контроль як з боку окрадмінвідділу, так і окрінспектури освіти [17, арк. 26]. 14 лютого 1928 року Наркомат освіти, погодившись зі змістом інструкції,

визнав за недоцільне її оголошувати «...богословські курси утворюються в окремих дуже рідких випадках за чинним законодавством і тому регулювати цю справу загальною інструкцією немає потреби» [17, арк. 24].

Розвинутий державно-політичний контроль над релігійним середовищем у середині 1920-х років значно ускладнив підготовку до конфірмації у католиків та протестантів. Очевидно, з надією легалізації цього процесу у вересні 1925 року до НКВС УСРР з офіційною заявою звертався Генеральний вікарій Тирискольської римокатолицької єпархії, препат Йосип Крутинський. Його прохання аргументувалось тим, що дозвіл принесе користь радвладі, оскільки викличе довір'я до неї [19, арк. 3].

Першим відреагувало ДПУ УСРР в особі начальника секретного відділу К. Карисока. Заперечень не було, за умови вироблення положення з обов'язковою вказівкою часу і термінів підготовки до конфірмації [19, арк. 4]. Але відділ культів НКВС був невблаганним. «так як підготовка дітей до конфірмації є безумовно групове навчання їх релігії, то і заборону такого навчання слід поширити на підготовку до конфірмації» [19, арк. 21].

Невирішеність цього питання викликала й інші подібні звернення. 11 лютого 1927 року до НКВС з колективною заявою звернулася Фрейдентальська Євангельсько-лютеранська громада з Одеської округи. Вона скаржилась, що не має можливості провести обряд конфірмації підлітків при досягненні 15-ти-річного віку, оскільки до цього обряду необхідна підготовка останніх протягом 6-8 тижнів. Віруючих обурювало, що особам жіночої статі дозволяли вступати в шлюб при досягненні 16 років, а конфірмацію дозволяли лише з 18 років. Своїми підписами в заяві вся громада просила дозволити обряд конфірмації до досягнення 15 років [20, арк. 41-45]. Влада залишилася невблаганною.

Теза з виступу І.В. Сталіна на п'ятнадцятому з'їзді ВКП(б) в грудні 1927 р. про неадекватність ефективності антирелігійної роботи стає поштовхом для розгортання чергової антирелігійної компанії. Проведений у 1928 р. Агітпропом ЦК КП(б)У аналіз ефективності антирелігійної діяльності режиму показав його неспроможність вести ідейну боротьбу з релігією. Підтримувана владою спілка безвірників була представлена лише одним журналом та незначною кількістю гуртків. Релігійна мережа в порівнянні з революційним часом не лише не скоротилась, а, навпаки, показала деяке зростання. Окрім нижчих церковних посад, проблем з кадрами духівництва не існувало. Зокрема, на показовій Харківщині 85% всього дорослого

населення було охоплено релігійними віруваннями. Релігійні організації видавали й поширювали 11 журналів, зі змістом яких знайомився кожний четвертий харків'янин [21, с. 133].

Обраний курс на побудову безрелігійного суспільства за короткий час міг бути реалізованим лише жорсткими адміністративно-кримінальними заходами. Влада відмовилася від поділу релігійних організацій на лояльні та нелояльні, всі вони підлягали ліквідації. Релігійні освітні заклади постраждали першими. До другої половини 1929 року всі вони припинили своє існування.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, релігійна освіта та початкове релігійне навчання віруючих — катехізація — являються важливим чинником в діяльності релігійних конфесій, визначають перспективу їх існування. Невиправдані надії керівництва країни на швидке подолання релігій в перші післяреволюційні роки змушує режим, рахуючись з релігійними настроями населення, виробляти правові умови, дозволяти відкривати на території республіки обмежену кількість духовних навчальних закладів. Водночас протягом зазначеного періоду режим зробив усе, щоб у правовому відношенні початкове релігійне навчання дітей не вийшло за межі сім'ї. Все це обернулось для українського суспільства значними духовними та матеріальними втратами. Перспектива подальшого дослідження вбачається у вивченні історії діяльності окремих духовних навчальних закладів, що діяли в цей час.

ЛІТЕРАТУРА

1. Релігійна освіта в Україні (перша половина ХХ ст.). Збірка наукових праць. – Полтава, 1997. – 88 с
2. Вітринська О. В. Трансформація системи вищої релігійної освіти у радянській Україні в 1920-30-х роках / О. В. Вітринська // Збірник матер. міжнар. наук.-метод. конф. «Вища освіта в контексті Болонського процесу», Полтава, 18-21 листопада 2008 р. / Полтав. нац. техн. ун-т ім. Ю. Кондратюка. – Полтава: АСМІ, 2008. – С. 144—147.
3. Вітринська О. В. Юдейські заклади освіти в контексті радянської політики боротьби з релігією в 1920–30-х роках в Україні / О. Вітринська // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2007. – № 16. – С. 129-141.
4. Ігнатюк Дм. До характеристики релігійних рухів на Україні / Дм. Ігнатюк // Безвірник. – 1928. – № 3. – С. 61-74.

5. Русская Православная церковь и коммунистическое государство 1917-1941: Документы и фотоматериалы.— М.: Издательство Библийско-Богословского института Св. апостола Андрея, 1996.—328 с.
6. Введенский А.И. Церковь и государство. Очерк взаимоотношений церкви и государства в России (1918-1922 гг.) / Введенский А.И. — М.: Б.и., 1923. — 253 с.
7. ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 1. — Спр. 378. Наказ Київського губвідділу народіві про перехід церковно-парафіяльних шкіл Київщини до його відому. Листування з Київським відділом народіві, учбовими закладами і відділами Наркомосу про українізацію викладання в 1-х-2-х класах, закриття старих та відкриття нових учбових закладів, видачу посвідчень співробітникам Наркомосіві УСРР і вчителям. Списки гімназій і реальних шкіл. 1917-1919 рр.
8. Сухоплюєв І. Відокремлення школи від церкви / І.Сухоплюєв. — Х.-К.: Книгоспілка, 1923. — 37 с.
9. Церковь и государство. Сборник постановлений, циркуляров по отделению церкви от государства, отчетов и разъяснений ликвидационного отдела НКЮ. — Х., 1921. — Вып. 4. — 74 с.
10. Ченцов В. «Табу на думку, заборона — на слово». За матеріалами роботи політконтролю НК-ДПУ у 20-ті роки / В.Ченцов //З архівів ВУНК — ГПУ — НКВД — КГБ.— 1994. — № 1.— С. 12-22.
11. Бухарева І.В., Даниленко В.М., Окіпнюк В.М., Преловська І.М. Репресовані діячі Української Автокефальної Православної Церкви (1921-1939): біографічний довідник. — К.: Смолоскип, 2011.— 184 с.
12. Сітарчук Р. Розвиток українського молодіжного протестантського руху в умовах радянської антирелігійної політики (20-30-ті роки) / Р. Сітарчук //Влада і церква в Україні (перша половина ХХ ст.): Зб. наук. пр. — Полтава, Полтавський держ. пед. ун-т ім.В.Г.Короленка, 2000. — С. 98-122.
13. О закрытии хедеров и прочих еврейских национальных учебных заведений религиозного типа // Вестник советской юстиции.— 1922.— № 5-7.— С. 112.
14. ЦДАВО України. — Ф. 5. Народний комісаріат внутрішніх справ УСРР— Оп. 1. — Спр. 1085. Матеріали отдела по отделению церкви от государства. 2.05.1922 г.-29.12.1922 г.
15. ДАХО. — Ф. Р-203. — Оп. 1. — Спр. 5146. Переписка о проведении в жизнь Декрета об отделении церкви от государства. 1921 г.
16. ДАХО. — Ф. Р-203. — Оп. 1. — Спр. 1423. Протоколы заседаний Харьковской губернской ликвидационной комиссии по отделению церкви от государства и переписка с ней. 1923 г.
17. ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 1053. Циркуляры НКВД УССР и переписка об обязательной воинской службе членов религиозных сект, открытии богословских курсов и др. Списки евангелическо-лютеранских пасторов на Украине. 19.01.1928 г.-13.11.1928 г.
18. 26-й Всесоюзный Съезд Баптистов в Москве (14-18 декабря 1926 года) // Баптист Украины.—1927.—№2.— С.44-55
19. ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 945. Циркуляры НКВД УССР и переписка об учете религиозных общин и служителей культа. 11.09.1925 г.-26.11.1926 г.
20. ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 335. Положение о евангелическо-лютеранской церкви в СССР, переписка с админотделом Одесского окрисполкома о регистрации религиозных общин, разрешении конформации лютеранскими общинами и убоя птицы еврейскими религиозными общинами. 4.04.1927 г.-25.12.1928 г.
21. Яволовська Н. На антирелігійному фронті небезпечно /Н.Яволовська //Агітація та пропаганда, 1928. — № 13-14. — С. 133-135.